

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№3/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2022

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты,
Астана, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрышжан Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмбаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сауім: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 17.10.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі.

БТ. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
*Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан*

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
*Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан*

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курышжан А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

*Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz*

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
*Подписано в печать 17.10.2022ж. Формат 60*84 1/8. Бум.
Типограф. Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»*

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**

*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect
Zhumabayev Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail:
eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 17.10.2022 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper.

Printing house Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

©Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

ӘБДІМӘУЛЕН Г.А., ҚОҚЫШЕВА Н.М.	«Тіл-мәдениет-қоғам» үштігіндегі әйел концептінің тілдік сипаты (қазақ-ағылшын паремиологиялық бірліктері негізінде).....	7
БЕКЕНОВА Г.Ш.	Ономастикадағы номинациялық сипат.....	16
ЕРМЕКОВА Т.Н., ЖАҢАБАЕВА Н.А.	Қызға қатысты этнографизмдердің танымдық сипаты.....	25
ИМАНБЕРДИЕВА С.Қ.	Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдер.....	40
КУРМАНОВА Б. Ж., УТЕГЕНОВА А., ИСЛАМГАЛИЕВА В.Ж.	О формах существования казахского и русского языков в языковой ситуации Актюбинской области.....	50
ҚҰСАЙЫНОВА Ж.А., СӘМЕНОВА С.Н.	«Болжау», «жорамалдау» модальді реңктерінің синтаксистегі көрінісі.....	62
САРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Абай Құнанбайұлы шығармалары бойынша ғылым-білімге қол жеткізудің жолдары.....	70
ТЕЛҒОЖАЕВА Қ.С., ҚОСЫМОВА Г.С.	Абай әлемін бағалаудағы эмоциялық бірліктер.....	79
ШАДКАМ З., ТҰЯҚБАЕВ Ө.О., СҰЛТАНБЕК Қ.Б.	«Дастұр ал-‘иләж» трактатындағы халық емшілігі – медициналық антропология көзқарасымен.....	89
КҮРКЕБАЕВ К.Қ.	Көне түркі жазба ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясы мен аудармаларындағы сәйкессіздіктер.....	101

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., МИРАЗОВА М.Н., АЛИМБАЕВ А.Е.	Әпсаналардағы «қасиетті су» туралы мотивтердің поэтологиясы.....	113
АБИЛХАМИТҚЫЗЫ Р. АМАНГАЗЫКЫЗЫ М., ОРАЗБЕК М.С., СЕКЕЙ Ж.	Ақын Ұ.Есдәулет өлеңдеріндегі дыбыстық қайталаулар..... Абай как архетип поэта.....	124 134
ГАЛЫМЖАНОВ Б.Г.	Юнус Эмре және Мәшһүр Жүсіп шығармашылығының үндестігі.....	144
NURGALI K.R., SIRYACHENKO V.V.	Chekhov's principles of artistic organization in the creative work of G. Musrepov.....	153
МУСАБЕКОВА С.Е., АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., МИРЗАХМЕТОВ А.А.	Көркем шығарма құрылымындағы түс көру мистикалық мотив ретінде.....	163

МУСИНОВА Г.С., ТУЛЕБАЕВА К.Т.	Драмалық шығармалардағы Семей қасіретінің көрінісі.....	175
ТОҚСАМБАЕВА А.О.	Қазіргі қазақ прозасының көркемдік ерекшелігі.....	188

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА
ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF
TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

ШАҚАМАН Ы.Б.	А.Байтұрсынұлының тіл білімдік зерттеулерінің әдіснамалық негізі.....	197
ҚҰРМАМБАЕВА Қ.С.	Көркем шығармаларды оқытуда белсенді оқу әдістерін қолданудың ғылыми-әдістемелік негізі.....	204

К. Қ. КҮРКЕБАЕВ

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
(e-mail: kenje69@mail.ru)

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШ МӘТІНДЕРІНІҢ ТРАНСКРИПЦИЯСЫ МЕН АУДАРМАЛАРЫНДАҒЫ СӘЙКЕССІЗДІКТЕР

Аңдатпа. Мақалада көне түркі жазба ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясы мен аудармаларындағы сәйкессіздік мәселелері жан-жақты қарастырылады. Көне түркі жазба мәтіндері мен олардың аудармаларындағы сөздердің дыбыстық құрамының нақты бейнесін ашып көрсететін транскрипция тәсілі қолданылғаны көрсетіледі. Жазудың даму тарихында оның ішінде әсіресе көне жазулардың ежелгі нұсқаларын реконструкциялап қайта қалпына келтіру, дәл сол көне түпнұсқадағыдай оқып түсіндіру грамматология ілімі үшін аса қиын күрделі мәселе болып отыр. Өйткені сонау көне ғасырлар қойнауынан сынбай, кертілмей, беттеріне түрлі дақтар түспей сақталып жетуінің өзі жеке бір мәселе болса, сол дәуірдегі сөздердің айтылуы мен жазылуы, дыбысталуы мен таңбалануындағы сәйкессіздіктердің өзі келелі бір мәселе екені сөзсіз. Көне түркі жазба ескерткіш мәтіндерінің әр кезеңдегі түркітанушы ғалымдар тарапынан аударылған нұсқаларының дыбыстық, морфемдік, лексемалық, сөз тіркесі мен сөйлем жүйесінің түпнұсқа мәтіндерімен сәйкес келе бермейтін тұстары талданады. Күлтегін ескерткішіндегі кіші жазудың алғашқы жолының ғалымдар тарапынан қалай оқылып, аударылғанына нақты мысалдар негізінде салыстырмалы талдау жасалды. Күлтегін мәтіндегі бір сөйлемнің өзіндегі аударма нұсқаларында *in(i)ugün(i)m* (іні-жиендерім) қос сөзінің түркітанушы ғалымдар тарапынан әртүрлі вариантта аударылғаны мәтін жолдарын өзара салыстыру нәтижесінде айқындалды. Сонымен қатар көне түркі жазба ескерткіш мәтіндеріне жүргізілген зерттеулер мен лингвотекстологиялық сараптама талдауларындағы аудармалар мен дыбыстаңбалық сәйкес келмеудің бірден бір себебі жекелеген дыбыстар мен пиктографиялық сипаттағы таңбалардың әртүрлі түсіндіріліп, әртүрлі оқылып фонематикалық таңбалануымен тікелей байланысты болуы да мүмкін екені қарастырылады.

Түйін сөздер: көне түркі жазба ескерткіш мәтіндері, лингвотекстология, сәйкессіздік, транскрипция, аударма нұсқалары, тарихи-салыстырмалы әдіс.

Кіріспе. *Тіл ғылымында сөздің жазылуы мен айтылуы үнемі бір-біріне сәйкес келе бермейтін күрделі құбылыс. Дыбыс пен таңба арасындағы сәйкессіздікті мүмкіндігінше азайтып, дыбыстық тілдің көрінісін дәл беру мақсатында тіл білімінде арнайы жазу – транскрипция (лат. transcriptio – көшіру) ұғымы кеңінен қолданылады.*

Транскрипция – бұл әріптер мен сөздердің дыбысталуын өзіне тән фонетикалық белгілері мен ережелеріне, өзіне тән ерекшеліктеріне сәйкес жүйелі түрде жазуды көздейді. Транскрипция – графикалық және орфографиялық нормалаға сәйкес айтылудың барлық ерекшеліктерін дәлірек көрсететін мәтіннің жазылуын нақты түрде сипаттайтын фонетикалық ұғым.

«Транскрипция – белгілі бір тілдегі дыбыстарды дәл бейнелеп көрсету үшін пайдаланылатын шартты таңба. Транскрипцияның негізгі қызметі – сөздің дыбыстық немесе фонемалық құрамын дәл көрсету. Лингвистикада транскрипцияның екі түрі көрсетіледі: фонематикалық (немесе фонологиялық)»

және фонетикалық транскрипция. Фонетикалық транскрипцияда фонемалардың барлық реңкі бір ғана таңбамен берілсе, фонематикалық транскрипцияда фонеманың әрбір реңкі әр басқа таңбамен белгіленеді», – деген анықтама берілген [1, 13].

Жазудың даму тарихында оның ішінде әсіресе көне жазулардың ежелгі нұсқаларын реконструкциялап қайта қалпына келтіру, дәл сол көне түпнұсқадағыдай оқып түсіндіру грамматология ілімі үшін аса қиын күрделі мәселе болып отыр. Өйткені соңу көне ғасырлар қойнауынан сынбай, кертілмей, беттеріне түрлі дақтар түспей сақталып жетуінің өзі жеке бір мәселе болса, сол дәуірдегі сөздердің айтылуы мен жазылуы, дыбысталуы мен таңбалануындағы сәйкессіздіктердің өзі келелі бір мәселе екені сөзсіз.

Сонымен қатар көне түркі жазба ескерткіш мәтіндеріне жүргізілген зерттеулер мен лингвотекстологиялық сараптама талдауларындағы аудармалар мен дыбыстанбалық сәйкес келмеудің бірден бір себебі жекелеген дыбыстар мен пиктографиялық сипаттағы таңбалардың әртүрлі түсіндіріліп, әртүрлі оқылып фонематикалық таңбалануымен тікелей байланысты болуы да мүмкін.

Қазақ халқының ғасырлар бойғы даму тарихындағы аса маңызды мәдени мұра қатарына жататын көне түркі жазба ескерткіштерінің оқылуы, аударылуы, транскрипциясы, лнгвоткестологиялық тұрғыдан зерттелуі В.Томсен, В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, В.Банг, Рамстедт, Х.Н.Оркун, А. фон Габен, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, В.М.Насилов, И.А.Батманов, А.М.Щербак, Т.Текин және т.б. ғалымдардың есімімен тығыз байланысты.

1897 жылы жарық көрген В.В.Радлов пен П.М. Мелиоранскийдің зерттеу еңбегінде орхон ескерткіштері «радлов транскрипциясы» бойынша берілген және мәтіндердің орыс тіліндегі аудармасы бірге жарияланған еді. Ескерткіш аудармасында авторлар мәтінде кездеспейтін немесе түсінікті болу үшін авторлар қосқан сөздерді жақшаға () алып көрсетеді, ал тік жақшада [] тең дәрежедегі басқа аударма нұсқасын, сұрақ белгісімен [...?] күмән келтіретін нұсқаларды көрсетеді [2, 32].

Көне түркі жазба ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясы мен аудармаларындағы сәйкессіздіктердің көп кездесуінің бірден-бір проблемалық мәселесі ретінде көне түркі руникалық жазуының жекелеген таңбаларының әртүрлі интерпретацияланып, әртүрлі оқылуымен де тікелей байланыстыруға болады.

В.В. Радловтың «Атлас древностей Монголии» атты еңбегінде ескерткіш суреттерімен бірге көне түркі тіліндегі мәтінімен қоса латын таңбаларымен транслитерациясы және көне түркі тілінің орфографиясы бойынша дауысты дыбыстары қосылып жазылған транскрипциясы беріледі [3, 35].

В. Томсен өзінің 1896 жылы жарық көрген «Inscriptions de l'Orkhon dechiffrees» атты еңбегінде Күлтегін, Білге қаған ескерткіштерінің транслитерациясы мен француз тіліндегі аудармасын жариялайды. Мұнда ескерткіш мәтіндеріндегі таңба ретінде түспесе де оқуда ескерілетін дауысты дыбыстарды жолдың жоғары жағына кіші қаріппен көрсетуді негізгі ұстаным ретінде қолданған [4, 97]. Осы үрдіспен кейінгі кезде жарық көрген еңбектерде ескерткіш мәтінінде таңбаланбайтын, бірақ оқуда ескерілетін осындай дауысты дыбыстарды жолдың жоғары жағына кіші қаріппен қоятын әдіс немесе жақшаның ішіне алып жазу жалпы дәстүрге айналған.

П.М. Мелиоранский «Памятник в честь Кюльтегина» атты еңбегінің кіріспе бөлімінде жоғарыда аталған В.Томсен еңбегінен көне түркі таңбаларының оқылуына, көне түркі жазуына қатысты мәліметтерді аударып, сұрыптап көрсетеді. Ғалым ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясына байланысты әртүрлі пайымдаулар мен талас пікірлердің біршама екенін де алға тарта отырып, былай деп жазады: «Относительно транскрипции отпечатанного на таблицах текста надписей я замечу предварительно следующее. Точное восстановление произношения орхонских турук VIII-го века, если

и возможно, то во всяком случае есть дело будущего. Орфография и в связи с ней фонетика языка орхонских надписей дают до сих пор обильный материал для разного рода соображений и споров. Поэтому я и держусь того мнения, что *пока транскрибировать следует по возможности точно придерживаясь начертаний самих надписей, хотя бы и выходили формы на первый взгляд более или менее невероятно фонетически*; такая транскрипция несомненно будет полезна лицам, желающим познакомиться с текстом надписей, но не иметь претензии восстановить во всей полноте и точности «орхонское» произношение» [5, 49-50]. Ғалым бұл ескерткіштерді өзіне дейін қарастырған зерттеушілердің еңбектерімен салыстыра отырып жан-жақты ғылыми сараптама жасайды, мұнымен қоса ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясы мен орыс тіліндегі аудармасын қатар жариялайды. П.М.Мелиоранский мен В.В. Радловтың жасаған бұл аудармасы мен транскрипцияларын негізгі үлгі ретінде қолдана отырып, көне түркі жазба ескерткіштерінің текстологиясына ерекше назар аударған С.Е.Малов та өз зерттеулерінде орыс тіліндегі аударма нұсқаларды транскрипциядан кейін орналастырады.

Сонымен қатар И.А. Батмановтың «Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности» (1959) деп аталатын оқу құралында ескерткіш мәтіндері транслитерациясымен, транскрипциясымен, аудармасымен қатар бірге жарияланады.

Ғ. Айдаровтың еңбектерінде ескерткіш мәтіндері транслитерациямен, транскрипциямен және аудармасымен қатар беріледі. Ол транслитерация мәселесіне ерекше назар аударады. Бұл оқу құралында ескерткіштерден алынған мәтіндердің транслитерациясындағы таңбалар бас әріппен көрсетіліп, жазуда ескерілмейтін, бірақ оқуда ескеретін дауысты дыбыстарды кіші әріппен таңбалауды ұйғарады.

1977 жылы басылып шыққан «Қазақ эпиграфикасы» деген жинақта Ғ.Мұсабаев Күлтегін ескерткішінің үлкен және кіші жазуларының қазақ әліпбиімен берілген транскрипциясы мен аудармасын қоса жариялайды [6, 110 – 155].

Қазіргі таңда түркі кеңістігіндегі эпиграфиканың белгілі маманы, көне түркі жазуын түпнұсқадан оқитын бірден-бір айтулы маман, профессор - Қаржаубай Сартқожаұлы «Орхон ескерткіштерінің толық атласы» атты аса құнды ғылыми зерттеу еңбегін жариялады. Сол дәуірдегі әлемдік үстемдігі қуатты көк түріктердің мәңгілік ел құру идеясы, даналығы мен дүниетанымы, ел басқару жүйесі мен ата дәстүр мәдениетін сақтаудың озық үлгілерін тасқа қашап жаза отырып, жаһандық өркениет пен мәдениетке қосқан зор үлесі зерттеу еңбекте жан-жақты толыққанды баяндалады. Сонымен қатар көне түркі жазуының айтулы ғалымы тасқа қашалып жазылған руникалық жазу мәтінін қайта көшіріп, түпнұсқа мәтіннің жаңа транскрипциясын жариялайды. Көне түркі жазба ескерткіштерін аударған зерттеушілердің мәтіндеріне лингвотекстологиялық талдау жасай отыра түзетулер енгізеді, археологиялық сипаттамасы мен фото, сызба суреттерін қоса жариялайды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Көне түркі жазба ескерткіші мәтіндерінің транслитерациясы мен транскрипциясына, аудармасына талдау жүргізу үшін салыстырмалы текстологиялық тәсілді, тарихи-салыстырмалы әдісті, іштей реконструкциялау мен диахрониялық әдіс-тәсілдерді кеңінен қолдануға болады.

Көне түркі жазба ескерткіш мәтіндерінің әр кезеңдегі түркітанушы ғалымдар тарапынан аударылған нұсқаларының дыбыстық, морфемдік, лексемалық, сөз тіркесі мен сөйлем жүйесінің синтагмалық қатынасы тұрғысынан да түпнұсқамен сәйкес келе бермейтін тұстарының баршылық екені бұл мәселеге байланысты ғылыми айналымда ішінара ғана сөз етіледі. Осыған орай түркітану мен қазақ тілі білімінде көне түркі жазба ескерткіштері мәтіндерінің аударылуы мен транскрипциясы мәселесіне байланысты жүйелі де тиянақты ғылыми зерттеулер мен ғылыми сараптамалардың

жеткіліксіз болып отырғаны айқын. Яғни көне түркі жазба ескерткіштері мәтіндерінің аударылуы мен транскрипциясының зерттеу әдіс-тәсілдері нақтылануы тиіс.

Талқылау мен бақылау. Көне түркі жазба ескерткіштерін транскрипциялаудың бір түрі 1969 жылы жарық көрген «Көне түркі сөздігінде» берілген. Сөздік авторлары қазіргі кезде көне түркі жазба мұраларының графикалық ерекшеліктері транслитерация арқылы берілуі керек дейді. Авторлар сөздікте транслитерация мен фонематикалық транскрипцияның қосындысына айналған трансграфиканы пайдаланғандарын алға тартады.

Түрік ғалымдары Х.Н.Оркун да, Т.Текин де көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеп, өз еңбектерінде ескерткіштердің оқылуы мен аудармасын жариялаған ғалымдардың бірегейі. Бұл ғалымдар ескерткіш мәтіндерінің транслитерациясын латын негізді түрік әліпбиімен көрсетеді. Х.Н.Оркун ескерткіштерде таңбаланбайтын, бірақ оқуда ескерілетін дауыстыларды кіші қаріппен жолдың жоғары жағында көрсетсе, Т.Текин мұндай дауыстыларды жақша ішіне алып жазуды ұйғарады.

Қазақ ғалымдарының көне түркі жазба ескерткіштері мәтіндерін оқу мен аудармаларын ұсынуда түрлі сәйкессіздіктер кездесетіні белгілі.

Ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясы мен аудармаларындағы сәйкессіздіктердің бір себебі ретінде көне түркі жазуының жекелеген таңбаларының әртүрлі интерпретацияланып, оқылуын жатқызуға болады. Мәселен, Енисей ескерткіштерінде кездесетін *е* таңбасын В.Томсен дауысты *е* дыбысын білдіретінін және алғашқы буында ғана келетін таңба ретінде алға тартқан еді. Зерттеуші Р.Жиро да В.Томсеннің пікіріне қолдаса, А.С.Аманжолов бұл туралы «Буква *е* енисейских надписей, как выявляется при тщательном обследовании, имеет собственное звуковое значение *Ī, i* (подобно букве *I Ī, i*)» дей келе, «Следовательно, звук *е* не имеет специального обозначения в тюркском руническом алфавите» деген қорытындыға келеді [7, 51].

Ғалымдардың біршамасы көне түркі жазба ескерткіштерінде тіл алды дауысты дыбыс *е* бар деп есептеген. Сөз басындағы бірінші буында дауыссыздардан кейін таңбасы не жазылады, не ықшамдалады. *i* жазылмайтын сөздерді оқығанда, ғалымдарда өзгеше оқылымдар пайда болады, кейбіреулер *i* деп оқыса, ал енді біреулер орфографиялық ережелерге сәйкес *ā* немесе *e* деп оқығаны дұрыс болуы мүмкін деген жорамал жасайды.

Сонымен қатар, *V* таңбасын С.Е.Малов, В.Банг, Т.Текин сынды ғалымдар «*baš*» деп, И.Л. Кызласов «*is*» деп оқыса, А.Аманжолов «*rt*» деп оқиды [8, 36].

А.Аманжолов осы таңба туралы «Скорее всего, знак *V* передавал звукосочетание *rt*. Он представлен, на наш взгляд, в написании древнетюркского слова ³*rt* «1. нагорье, гора; 2. горный перевал» в тексте памятника Тоньюкука (ср. тувинск. *арт*. «перевал») и ⁴*rt* «1. рана, язва; 2. перен. язва, язвительный» в текстах енисейских памятников № 2 и № 49 (компонент собственного имени)» деп жазады [9, 55].

Көне түркі ескерткіштерінде *S* таңбасы кейде *s* кейде *š* дыбысын береді. В.Томсен бұл туралы «далеко не замечается последовательности, показывает, что по существу это не более как особенность правописания – изображать звук *š* знаком *s* – и что, по крайней мере вообще, тут не следует видеть настоящий фонетический переход *š* в *s*» деген пікір білдіреді [4, 64].

Э таңбасын ғалымдардың бір тобы *ñ* дыбысын береді десе, екінші тобы – *j* немесе *ǰ* дыбысын береді дейді. Мәселен, В.М. Надеяев тіл ортасы, ызың *j* дыбысын береді дейді. Бұл пікірге А.М. Щербак та қосылып, «Уже на нынешней стадии сравнительного исследования фонетики тюркских языков можно смело говорить об относительно позднем образовании *j* (*n'*) в особых комбинаторных условиях. Назализованный *j* в языке был, по-видимому, аллофоном первичного *j*,

сохранившегося в таких словах, как тур. *aj*, якут. *uj* 'луна'... Однако установить, чем характеризовалось дополнительное распределение *j* в отношении чистого *j* в тюркском языке или в древних тюркских языках, пока не удается» деп жазады.

Түркі тілдерінің фонетикасын салыстырмалы-тарихи әдіспен зерттеушілер осы *j ~ n* сәйкестігіндегі дыбыстардың қайсысы архетип, қайсысы бірінші пайда болған деген сұраққа жауап іздеп, *n* дыбысының алғашқы болып бұрын пайда болғанын алға тартады. Көне түркі руникалық жазбаларындағы *j* мен *n* дыбыс алмасуларының өзіндік ерекшелігі туралы зерттеуші В.Г.Кондратьев былай дейді: «В языке рунической письменности была фонема *ñ*, которой в других группах памятников – уйгурских и манихейских – соответствует *j* или *n*» [10, 21]. Ал көне түркі жазу тарихының айтулы маманы А.Аманжолов болса **Э** таңбасы енисей ескерткіштерінде *nç* дыбысын бергендігін, ал орхон ескерткіштерінде *ñ* дыбысын бергендігін дәйектеп көрсетуге тырысады.

Сөзіміз дәлелді болу үшін, Күлтегін ескерткішінің Кіші жазуындағы алғашқы жолды ғалымдардың қалай оқып, аударғанына назар аударып көрейік (Кесте-1):

Кесте-1

Авторы	Оқылуы	Аудармасы
В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский (1897)	Тәңритәг тәңридә болмуш Түрк билгә қаған бу өдкә олуртум, сабымын төкәті ашідгіл улыжу инјігүнүм, оғланым, біркі уғушум будунум бәрија шадапыт бәгләр жыраја таркат буірук бәгләр, отуз... [2, 37].	Какъ (т.е. съ титуломъ) Тенгригегъ-Тенгриде-Болмуш-Түрк-Бильге-Каганъ), я възсѣль въ то время. Внимайте до конца моей рѣчи, вы всѣ: моя семья, мои огланы, а также вы, мои угуши [вассалы] и мой народъ, напрово вы, шадапытъ беги, налѣво вы, тарканы, буюрукъ бени, вы тридцать...
В.Томсен (1896)	Täñritäg tǎñridä bolmıš türk bilgä qayān bu ödkä olurtım. sabımın tükäti äsidgıl, ulaju injiğünüm oğlanım birki uğuşım budunım, bərija şadapıt bāglār, jyrıja tarqat buyruq bāglār otuz [tatar...] [4, 114].	
П.М.Мелиоранский (1899)	Тәңри тәг тәңридә болмыш түрк билгә қаған бу өдкә олуртым. сабымын түкәті ашідгіл улажу инјігүнүм, оғланым, біркі уғышым будуным, бәрија шадапыт бәгләр жыраја таркат бујурук бәгләр, отуз... [5, 60].	(Принявъ титуль) «Небоподобный, Неборожденный (собств. «на Небѣ» или «изъ Неба возникшій») Турецкій Мудрый Каганъ», я нынѣ сѣль (на царство). Рѣчь мою до конца выслушайте (вы), идущіе за мною мои младшіе родичи и огланы, (вы), мои приверженные челядинцы (или: соплеменники?) и мой народъ; (вы, стоящіе) справа шадапытъ-беги, (вы, стоящіе) слѣва таркать-буюрукъ-беги, (вы) тридцать)...
А.Габен (1950)	Täñritäg tǎñridä bolmıš Türk Bilgä qayan bu ödkä olurtum. sabımın tükäti äsidgıl, ulayu iniyigünüm, oylanım biriki oğuşum budunum, biriyä şadapıt bāglār, yırıya tarqat buytuq bāglā, otuz... [11, 247].	
С.Е.Малов (1951)	Тәңри тәг тәңридә болмыш түрк билгә қаған бу өдкә олуртым.	«Небоподобный, неборожденный (собств. «на небе» или «из неба

	Сабымын түкәті әсідгіл: улају иңіјүғүнім (іні јігүнім?) оғланым, бірікі оғушым будунум біріја шад-апыт бәғләр жыраја таркат буйурук бәғләр, отуз... [12, 27].	возникший») тюркский каган», я нынче сел (на царство). Речь мою полностью выслушайте (вы), идущие за мною мои младшие родичи и молодежь (вы), союзные мои племена и народы; (вы, стоящие) справа начальники шад и апа, (вы, стоящие) слева начальники: тарханы и приказные, (вы) тридцать...
Х.Н. Оркун (1994)	T ^{en} rit ^{eg} t ^{en} ride bolm ^ı ş türk bilge k ^a g ^a n bu ödke ol ^u rt ^u m. s ^a b ^m 'n tük ^e ti e ^ş idg ⁱ l, ul ^a yu in ⁱ y ^ü g ^ü n ⁱ m ogl ^a n ⁱ m bir ⁱ ki ug ^u ş ^m bud ^u n ⁱ m, b ^e r ⁱ ye ş ^a d ^a pt b ^e ğ ^l r, yır ⁱ ya t ^{rk} at buyr ^u k b ^e ğ ^l r ot ^u z [t ^{at} r]...	
Т.Текин (1988)	t(e)nri t(e)g t(e)nride bolm(ı)ş türk bilge k(a)g(a)n bu ödke ol(u)rt(u)m s(a)b(ı)m(ı)n tük(e)tı (e)şidg(i)l ul(a)yu in(i)ygün(ü)m ogl(a)n(ı)m bir(i)ki ug(u)ş(u)m bod(u)n(u)m bir(i)ye ş(a)d(a)pt b(e)gl(e)r yır(ı)ya t(a)rk(a)t buyruk b(e)gl(e)r ot(u)z [14, 17].	
Ғ.Айдаров (1990)	Теңрі тег теңріде болмыс түрк білге қаған бу өдке олуртым. Сабымын түкеті есідгіл: улайу іні йегүнім оғланым, бірікі оғушым будуным біріе шад апыт беглер, йыраиа таркат буйурук беглер отуз [15, 53].	Тәңрідей тәңріде болған Түркі білгіш қаған бу шақта отырдым. Сөзімді түгел есіткіл. Соңымдағы іні-жиенім, ұлым, жақын руым, халқым оңымда – шад апат бектер, солымда – тарқандар бұйрық бектер Отыз
Ғ.Мұсабаев (1977)	Тәңрі тег тәңріде болмыш Түрк білге қаған Бу өдке олуртым, Сабымын түгеті Есідгіл ұлаю, Іні-йігіенім, оғланым! Берікі оғушым, будыным, Беріе шад, апат беглер, Йырая таркат, бұйрық беглер! Отуз [6, 150].	Тәңрі текті тәңріде болған Түрк білгір қаған Бұ тақта отырған, Сөзімді түгелден Естіңдер тұтасқан, Іні-жиенім, ұланым! Бергі жақын, боданым! Ондағы аға, шад бектер, Солдағы тарқан, бас бектер. Отыз...
М.Жолдасбеков (1986)	Теңрі тег, теңрі йаратмыш. Түрк Білге қаған, Бұ өдке олуртым. Сабымын түкеті есідгіл: Улайу інійігүнім, оғланым, Бірікі оғушым, будуным, Берііе-шад-апыт беглер, Йырайа – таркат буйурук беглер, Отыз. [16, 43].	Тәңрідей, тәңіріден жаралған Түрк білге, қаған Бұл шақта отырдым. Сөзімді түгел естіңдер: Бүкіл жеткіншегім, ұланым, Біріккен әулетім, халқым, Оңымда шад, апа, бектер Солымда – тархан, бұйрық бектер Отыз.
А.С.Аманжолов (2010)	t ^{en} ri t ^{ag} t ^{en} ridä bolm ^ı ş türk bilgä q ^a g ^a n bu ödkä ol ^u rt ^u m. s ^a b ⁱ m ⁱ n tük ^ä ti e ^ş idg ⁱ l ul ^a ju in ⁱ -j ^ä g ^ü n ⁱ m oyl ^a n ⁱ m bi ^r ki oğ ^u ş ⁱ m bod ^u n ⁱ m bir ⁱ jä ş ^a d ^a pt b ^a gl ^ä r jır ⁱ jä t ^{rq} at bujr ^u q b ^a gl ^ä r ot ^u z (t ^{at} r)...	Небоподобный, из Неба возникший тюркский мудрый каган, я нынче воссел (на царство). Речь мою полностью выслушайте, идущие следом вы, мои младшие братья и

	[7, 158].	племянники, мои сыновья, союзные мои племена и народы, справа шадапыт беки, слева тарканы и приказные беки! Отуз-(татары)!...
А.С.Аманжолов (2012)	Теңрі тег теңріде болмыш түрк Білге қаған бу өдке олуртым. Сабымын түкеті ешідгіл, улайу іні-йегүнім оғланым, бірікі оғушым бодуным, беріе шадапыт беглер, йырайа таркат буйруқ беглер, отуз (татар)... [17, 186].	Тәңрідей көкпен пайда болған түрік Білге қағаны бұл кезде таққа отырдым. Сөзімді толық естіңдер, артымдағы іні-жиенім, ұландарым, бірлескен елім, халқым, оң жағымдағы шадапыт бектер, сол жағымдағы тарқан – бұйырушы бектер, отыз (татар)
Қ.Өмірәлиев (2014)	Теңрі тег теңріде болмыш Білге қаған бу өдке олуртім. Сабымын түкеті есідгіл: улайа іні-йігүнім, оғланым бірікті оғушым будуным, бірәе шаң апыт беглер, йырайа таркат буйруқ беглер отыз... [18, 575].	Теңірдей Теңірден болған Түрк Білге қаған бұл таққа отырдым. Сөзімді түгете (түгел, тауыса) естіңдер (ұғып алыңдар)! [Соңымнан ерген] іні-туғаным, ұлдарым, біріккен (одақтасқан) руларым, ел-жұртым, оң қол шадапыт бектер; сол қол таркат-бұйрық бектер, Отыз [Татар]
Н.Базылхан (2005)	Teñriteg: Teñiride: bolmuş: Türük: Bilge: qağan: bu ödüke: olurtum: sabımın: tüküti: esid+egil: ulayu: inijügünüm: oylanım: biriki: oyuşum: budunum: birije: şad apıt begler: jiriya: tarqat: bujrıq: begler: Otuз... [19, 78].	Тәңірітек Тәңіріде болған Түрік Білге қаған бұ шаққа отырдым сап сөзімді түгел есіт-иіл! Ұласу інішектерім ұлым Бірік(кен) оқ-уысым (руым) бүтін халқым Бергі (оң қол) шад апыт бектер Арғы (сол қол) тархат бұйрық бектер Отыз...
Қ. Сартқожа (2003)	teñri teg teñride bolmys türük bilige qağan bu ödke olurtım. Sabymyn tüketi esidgil ulaju ini jigünim, oylanım eb irki oyuşum bodunym. Birije sad apyt begler, jryja tarqat begler otuz [tatar] [20, 170].	Тәңір текті Тәңірден жаратылған Түркі Біліге-қаған бұл заманда [таққа] отырдым. Сөзімді түгел естіңдер! Ұласқан іні тумаларым, ұрпағым, ебтегі /лагердегі/, иелігімдегі /вассал/ халқым! Оңымдағы шад, апалар, бектер, сол жағымдағы тархан, бектер, отыз-татар...
О.Бекжан (2019)	Täñiri teg Täñiri-İde bolmuş türük Bilge qağan bu ödke olürtım. Sabymyn tüketi esidgıl!: Ülajü ini-jigünim, OĞÜLANÜM, biriki oyuşım, büdünyım, birje şad-apyt begler, jryja tarqat, büjrüq begler, otüz (tatar)... [21, 19].	Тәңірідей Тәңірі-İйе (қосымша мағынасы: көк аспандай биік билеуші ие) болған Түрүк Білге (дана) қаған бу (бұл) кезде (таққа) отырдым. Сөзімді (өсиетімді) түгесіп соңына дейін естіңдер! Ілескен, ұласқан іні-жеткіншегім, ҰЛДАРЫМ, біріккен, жақын туыстарым, халқым, беріде – оңтүстікте, оңымда –шад (тар), апа(лар) бектер, жырақта (солтүстікте, солымда) – тарқандар, бұйрық бектер, отүз (татар)

Кестеден Ғ.Айдаров, Ғ.Мұсабаев, М.Жолдасбеков, А.С. Аманжолов, Қ.Өмірәлиев, Қ. Сартқожа, Н.Базылхан, О.Бекжан сияқты түркітанушылардың транскрипциялары мен аудармаларын көре аламыз. Ғ.Айдаров, Ғ.Мұсабаев, М.Жолдасбеков, Қ.Өмірәлиев ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясын қазіргі қазақ әліпбиімен берсе, Н.Базылхан, Қ.Сартқожа, О.Бекжан латын таңбаларын пайдаланады, ал А.С. Аманжолов бір еңбегінде транскрипцияны қазіргі қазақ әліпбиімен, транслитерацияны латын таңбаларымен көрсетеді.

Кестеде берілген ескерткіш аудармаларына зер салып қарасақ, ескерткіштегі *inⁱ-j^ägünⁱm* қос сөзін ғалымдар әртүрлі аударды. Мәселен, Радлов бұл сөзді «моя семья» деп аударса, П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов «мои младшие родичи» деп, қазақ ғалымдары Ғ.Айдаров, Ғ.Мұсабаев, А.Аманжолов қазақша «іні-жиенім» деп, «мои младшие братья и племянники» аударды. Сондай-ақ, Енисей бойынан табылған көне түркі жазба мұраларының транскрипциялары мен аудармаларында да сәйкессіздіктер молынан кездеседі. Енисей бойынан табылған эпитафиялық ескерткіштердегі сәйкессіздіктердің бірі мәтін бағытының анықталуымен тікелей байланысты болса керек. Мәселен, И.Л.Кызласов енисей, орхон конондары бойынша эпитафиялық ескерткіштер рулық таңбадан бастау алады деп тұжырым жасай отырып, Уюк-Аржан сияқты ескерткішіндегі көсеу немесе «құс ізі» таңбасы жазудың төменгі жағында тұрғандықтан, төменнен жоғарыға қарай оқу керектігін алға тартады. Осы ескерткішке толығырақ тоқталып өтейік.

Уюк өзенінің бойындағы Көктон шатқалында орнатылған Е 2 Уюк-Аржан ескерткішін 1888 жылы Аспелин тапқан. Ескерткіш мәтініндегі кейбір сөздерді әртүрлі ғалымдар әрқалай оқиды. Ескерткіште жазудан бөлек екі кішігірім сызықты жарты ай мен көсеудің, орыс ғалымдарының айтуынша «құс ізі» таңбасы салынған.

А. Аманжолов Уюк-Аржан ескерткішінің деген транслитерациясын (1) *išⁱm^urim^azšdⁱm* (2) *äⁱmä^ändⁱm* (3) *ä^r ä^rd^ämⁱm^äbⁱm^quz* (4) *ač^a äⁱγ^än^är^är^dä^mi^m aqunč* (5) *ä^r ä^tim^jäš^qrt^bn* «История и теория древнетюркского письма» атты еңбегінде жариялайды». Ғалым мәтінді былай аударды: «(1) Мои друзья, мои сыновья, я отбился (2) от моего племенного союза и пришел в замешательство (опешил). (3) Моя геройская доблесть, мой дом (становище) – теневая (северная) сторона горы. (4) Голодный медведь, спускайся вниз! Моя геройская доблесть - набег. (5) Мое геройское имя – Яш Карт» [7, 116].

С.Е. Малов ескерткіш мәтінін «(1) Мои товарищи, наши наставники, шад мой... (2) Мой народ, я расстроился и отделился от всех вас, т. е. умер). (3) Моя геройская доблесть, наш дом (4) Я в милости: Моя геройская доблесть, набег... (5) Мое геройское имя «Яш Ак баш» (молодой белоголовый; или молодой «Седая голова») — я» деп аударды [22, 14].

И.В. Кормушин бұл ескерткішті (1) *эшим урым азышдым* (2) *элим чеңдим* (3) *эр эрдемим эбим ақуз* (4) *ачда эгин эр эрдемим ақуз* (5) *эр атым қышқалық бен* деп оқып, «(1) Мои супруги, мои сыновья – я перестал видеть и слышать вас! (2) Моя страна, я ... (3) Моя доблесть мужа-воина, мой дом, – о несчастье! (4) ...моя воинская доблесть, – о несчастье! (5) Мое имя мужа-воина Кышқалық» деп аударды [3, 254].

И.Л. Кызласов мақаласында «Контекст надписи (хотя и не во всех отношениях ясной) полностью согласуется с этим заключением: (1) *er^e ä^tym: j^äšqys(?)*: *b^en* (2) *ač^ädg(ä)n: er^e rd^ämim:(?) aquz* (или *oquz*) (3) *er^e rd^ämim: ebⁱm: a^quz* (или *oquz*) (4) *elⁱm etdⁱm* (5) *ešⁱm^urym: a^zšdⁱm*. (1) (Вот) мое геройское имя: я - Яшкыс (?). (2) Прокладывающая дорогу (или: побуждающая к завоеванию) моя геройская доблесть, ақуз! (или: оқуз - горестное восклицание?), (3) Моя геройская доблесть (и) мои домочадцы, ақуз (оқуз)! (4) Я (благо)устроил мое владение-эль, (5) (а затем) (вместе) с моими товарищами и моими сыновьями (или: юными соратниками) я потерял дорогу (жизни и ушел без

возврата)» деп мәтіннің оқылуы мен аудармасын ұсынады [23, 70].

Н. Базылхан да ескерткішті төменнен жоғары қарай оқып, «(1) Ер атым Айашқа... (?) мен (2) Қышқыш ер ерлігім қоныстас-ағайын (3) ер ерлігім(ді) үйім қоныстас-ағайын (4) еліме еттім (5) жақыным ұрпағым ажырастымыз» деп қазақ тілінде сөзбе-сөз салыстырмасын келтіреді [19, 171].

Көріп отырғанымыздай ғалымдардың оқуларында біршама айырмашылықтар кездеседі. И.В.Кормушин С.Е.Маловтың ескерткіш мәтінің бірінші жолын *эшим марымыз шадым* деп оқып, «Мои товарищи, наши наставники, шад мой...» деп қате аударғанын, ғалымның қателігін Алтай Сәрсенұлының жөндеп дұрыс аударма жасағанын және де Аманжоловтың «Менің достарым, менің ұландарым, мен тойтарыс бердім» деген аудармасы енисей эпитафиялық ескерткіштерінің стилистикасына сәйкес келеді деген тұжырым жасайды [24, 255].

Ескерткіш мәтінінің (4) жолындағы алғашқы сөзді С.Е.Малов *ачда бэн* деп оқып, моңғол тіліндегі *ач* «қайырымдылық, ізгілік (благодетяние)» сөзімен байланыстырудан басқа амал таппай, «Я в милости» деп аударды. Ал И.В.Кормушин бұл сөзді *ачда эгин* немесе *ачыд эгин* деп оқып, бұл түрік сөзі емес-ау деген қорытындыға келіп, аудармауды жөн санады. Ал А.Аманжолов *ас^ад^ду^ан* деп оқып, «Аш аю, ен!» деп аударды.

Нәтижелер. Күлтегін мәтінінен алынған бір сөйлемнің өзінде әр зерттеуші ғалым тарапынан ұсынылған аударма нұсқаларында сөйлемнің идеялық-мазмұн бірлігінде ортақ ой жүйесі болғанымен, сөйлемнің жалпы құрылым жүйесінде, стилінде, жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің қолданысында лингвотекстологиялық тұрғыдан алғанда ауытқушылықтар мен сәйкессіздіктер кездесетіні белгілі болды.

Көне түркі жазба мұраларына аударма жасаған ғалымдар мен зерттеушілер лингвотекстологиялық ұстанымдар негізінде графикалық ерекшеліктерді транслитерациялық тәсіл арқылы көрсетуге тырысқан. Сонымен қатар кейбір зерттеушілер аударма жасау барысында лингвотекстологияның оңтайлы тәсілдерінің бірі саналатын транслитерация мен фонематикалық транскрипцияның қосындысына айналған трансграфиканы да кеңінен пайдалануды жөн санаған.

Жалпы лингвотекстологиялық зерттеулердің нәтижелері кез келген ескерткіштің тарихын анықтау, барлық пайдаланылған (немесе сақталған) көшірмелерін анықтау және жариялау, көшірмелер арасындағы мазмұндық-идеялық және лингвистикалық сәйкессіздіктерді сипаттау ғана емес, сонымен қатар тіл тарихының белгілі бір мәселелеріне қатысты көптеген көзқарастарды түбегейлі қайта қарап жаңаша бағалауға бағытталады.

Қорытынды. Тіл тарихындағы күрделі мәселелердің бірі саналатын көне түркі жазба ескерткіштерінің транскрипциясы, аудармасы, түпнұсқа мәтіндік қалпына келтіру, жанрлық ерекшеліктерін саралау мен нақтылау бағытында ғылыми зерттеулер жүргізудің маңыздылығы жоғары.

Көне қолжазба ескерткіш мәтіндерін қазіргі тілге түсіргенде, көшіргенде мәтіннің тұтастығы мен мағынасының дұрыс берілу, дұрыс түсіндірумен ғана шектеліп қалмай, оның әуелгі түпнұсқа вариантын мүмкіндігінше сақтау, өзгертпеу қажеттігі де туындайды. Мұның өзі тіл тарихын зерттеу, жазу-сызуы болмаған делінетін тіліміздің тарихи тұтастығын, мыңдаған жылдық тарихын орнықтыру мен қазіргі тіл тұтынушының кешегі тілді, мәтінді жат көріп, оған басқа тіл, шеттіл дерегінше қарамай, оларды тікелей оқу, түсіну дағдыларын қалыптастыру, осы жайды жеңілдету үшін қажеттілігі зор.

Мақала ҚР БҒМ ғылым комитеті қаржыландыратын «AP09260070 Көне түркі ескерткіштеріндегі ономастикалық кеңістік: тарихи - тілдік талдау» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

1. Арын Е.М. Қазақ тілі энциклопедиясы. – Алматы, 1998. – 510 б.
2. Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме. – Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. IV. – СПб., 1897. – 47 с.
3. Кормушин И.В. К основным понятиям тюркской рунической палеографии // Советская тюркология. – 1975. – № 2. – С. 25-47.
4. Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon dechiffrees. – Helsingfors: Imprimerie de la Societe de Litterature Finnoise, 1896. – 224 p.
5. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюльтегина. С двумя таблицами надписей. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1899. – 144 с.
6. Мұсабаев Ғ., Махмұтов А., Айдаров Ғ. Қазақ эпиграфикасы. I шығуы. – Алматы: Ғылым, 1977. – 168 б.
7. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы, 2010. – 368 с.
8. Ауғали Е. Орхон ескерткіштері тіліндегі дауыстылар *ä/i* және *e* («Тонықұқ», «Күлтегін» ескерткіш мәтіндері негізінде) // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2019. – №4 (176) – Б. 86-91.
9. Аманжолов А.С. К вопросу о соответствии с/ш в древнетюркских диалектах // Исследования по уйгурскому языку. – 1970. – Вып. 2. – с. 167-169.
10. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1981. – 192 с.
11. Gabain A. Alttürische grammatik. – 1950.
12. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л., 1951. – 451 с.
13. Orkun H.N. Eski türk yazıtları. – Ankara, 1994. – 963 s.
14. Tekin T. Orhon yazıtları. – Ankara: Türk tarih kurumu basım evi, 1988. – 200 s.
15. Айдаров Ғ. Орхон ескерткішінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 220 б.
16. Жолдасбеков М. Асыл арналар: зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 328 б.
17. Аманжолов А.С. Түркі филологиясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 2012. – 344 б.
18. Өмірәлиев Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
19. Базылхан Н. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. – II том. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 252 б.
20. Сартқожа Қ. Орхон мұралары. I кітап. – Астана: Күлтегін, 2003. – 392 б.
21. Бекжан О.Д., Қадыр Т.Е. «Ұла Дала жауһарлары» сериясы. Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы: Бес томдық. Т.1.: Исламға дейінгі әдеби жәдігерлер. – Алматы: Evo Press, 2019. – 632 б.
22. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М., 1952. – 116 с.
23. Кызласов И.Л. Материалы к ранней истории тюрков // Российская археология. – 1998. – № 2. – с. 68-85.
24. Кормушин И.В. Древние тюркские языки. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2004. – 336 с.

К.К. КУРКЕБАЕВ

КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

НЕСООТВЕТСТВИЯ В ТРАНСКРИПЦИИ И ПЕРЕВОДАХ ТЕКСТОВ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ

Аннотация. В статье подробно рассматриваются вопросы расхождения в транскрипции и переводах текстов древнетюркских письменных памятников. Указывается, что в древнетюркских письменных текстах и их переводах применен способ транскрипции, отражающий четкое изображение звукового состава слов. В истории развития письменности, особенно реконструкции и реставрации древних версий письменностей, перечитывание их, становится очень сложной задачей для

учения о грамматологии. Анализируются положения древнетюркских письменных текстов памятников, не совпадающие с оригинальными текстами звуковых, морфемных, лексемных, фразовых и фразовых систем, переведенных тюркологами разных периодов. Проведен сравнительный анализ на основе конкретных примеров. В результате сравнения строк текста было установлено, что в переводных вариантах двойное слово *in(i)ygün(ü)m* (братья-племянники) переводилось тюркологами в разных вариантах. Кроме того, в исследованиях и анализах лингвотекстологических экспертиз текстов древнетюркских письменных памятников отмечается, что одна из причин, по которой могут быть переводы и звуковые несоответствия непосредственно связаны с различно интерпретируемыми и различно читаемыми фонематическими обозначениями отдельных звуков и символов пиктографического характера.

Ключевые слова: древнетюркские письменные памятные тексты, лингвотекстология, несоответствие, транскрипция, варианты перевода, историко-сравнительный метод.

K. K. KURKEBAEV

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

INCONSISTENCIES IN TRANSCRIPTION AND TRANSLATION OF TEXTS OF ANCIENT TURKIC WRITTEN MONUMENTS

Abstract. The article discusses in detail the issues of discrepancies in transcription and translation of the texts of ancient Turkic written monuments. It is indicated that in ancient Turkic written texts and their translation, a method of transcription is used that reflects a clear image of the sound composition of words. In the history of the development of writing, especially the reconstruction and restoration of ancient versions of writing, re-reading them, as in the same Ancient original, becomes a very difficult task for the doctrine of grammarology. While the fact that it has been preserved from the depths of ancient centuries without leaving various stains on the surfaces is a separate problem, it is undoubtedly one of the reasons for the discrepancy between the pronunciation and spelling, sound and marking of words of that era. The provisions of the ancient Turkic written texts of monuments that do not coincide with the original texts of sound, morphemic, lexeme, phrasal and phrasal systems translated by Turkologists of different periods are analyzed. A comparative analysis was carried out based on concrete examples of how the first line of the small script on the Kultegin monument was read and translated by scientists. As a result of a mutual comparison of the lines of the text, it was found that in the translated versions of the same sentence in the text of Kultegin, the double word *in(i)ygün(ü)m* (brothers-nephews) was translated by Turkologists in different versions. In addition, in studies and analyses of linguotextological examinations of the texts of ancient Turkic written monuments, it is noted that one of the reasons why translation and sound inconsistencies can be directly related to differently interpreted and differently readable phonemic designations of individual sounds and pictographic symbols.

Keywords: ancient Turkic written memorial texts, linguotextology, inconsistency, transcription, translation options, historical and comparative method.

References

1. Aryn E.M. Qazaq tılı ensiklopediasy. – Almaty, 1998. – 510 b.
2. Radlov V.V., Melioranskij P.M. Drevnetjurkskie pamjatniki v Kosho-Cajdame. – Sbornik trudov Orhonskoj jekspedicii. Vyp. IV. – SPb., 1897. – 47 s.
3. Kormushin I.V. K osnovnym ponjatijam tjurkskoj runicheskoj paleografii // Sovetskaja tjurkologija. – 1975. – № 2. – S. 25-47.

4. Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon dechiffrees. – Helsingfors: Imprimerie de la Societe de Litterature Finnoise, 1896. – 224 p.
5. Melioranskij P.M. Pamjatnik v chest' Kjul'tegina. S dvumja tablicami nadpisej. – SPb.: Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk, 1899. – 144 s.
6. Mūsabaev Ğ., Mahmūtov A., Aidarov Ğ. Qazaq epigrafikasy. I шығуы. – Almaty: Ğylym, 1977. – 168 b.
7. Amanzholov A.S. Istorija i teorija drevnetjurkskogo pis'ma. – Almaty, 2010. – 368 s.
8. Auğali E. Orhon eskertkişteri tilindegi dauystylar ä/i jäne e («Tonyqūq», «Kültegin» eskertkiş mätinderi negizinde) // QazĪU Habarşysy. Filologia seriasy. – 2019. – №4 (176) – B. 86-91.
9. Amanzholov A.S. K voprosu o sootvetstvii s/sh v drevnetjurkskih dialektah // Issledovanija po ujugurskomu jazyku. – 1970. – Vyp. 2. – s. 167-169.
10. Kondrat'ev V.G. Grammaticeskij stroj jazyka pamjatnikov drevnetjurkskoj pis'mennosti VIII-XI vv. – Leningrad: Izdatel'stvo Lenigradskogo universiteta, 1981. – 192 s.
11. Gabain A. Alttürishe grammatik. – 1950.
12. Malov S.E. Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti. Teksty i issledovanija. – M.-L., 1951. – 451 s.
13. Orkun H.N. Eski türk yazıtları. – Ankara, 1994. – 963 s.
14. Tekin T. Orhon yazıtları. – Ankara: Türk tarih kurumu basım evi, 1988. – 200 s.
15. Aidarov Ğ. Orhon eskertkişiniñ teksı. – Almaty: Ğylym, 1990. – 220 b.
16. Joldasbekov M. Asyl arnalar: zertteuler, maqalalar. – Almaty: Jazuşy, 1986. – 328 b.
17. Amanjolov A.S. Türkı filologiasynyñ negizderi. – Almaty: Mektep, 2012. – 344 b.
18. Ömiräliev Q. Qazaq til biliminiñ mäseleleri. – Almaty: Abzal-Ai, 2014. – 640 b.
19. Bazyłhan N. Qazaqstan tarihy turaly türkı derektmeleri. – II tom. Köne türk bitiktastary men eskertkişteri (Orhon, Enisei, Talas). – Almaty: Daik-Pres, 2005. – 252 b.
20. Sartqoja Q. Orhon müralary. 1 kitap. – Astana: Kültegin, 2003. – 392 b. 7.
21. Bekjan O.D., Qadyr T.E. «Īla Dala jauharlary» seriasy. Ejelgi дәuir әдеbietiniñ antologiasy: Bes tomdyq. T.1.: İslamğa deingi әдеbi jädigerler. – Almaty: Evo Press, 2019. – 632 b.
22. Malov S.E. Enisejskaja pis'mennost' tjurkov. – M.-L., 1952. – 116 s.
23. Kyzlasov I.L. Materialy k rannej istorii tjurkov // Rossijskaja arheologija. – 1998. – № 2. – s. 68-85.
24. Kormushin I.V. Drevnie tjurkskie jazyki. – Abakan: Izdatel'stvo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.F. Katanova, 2004. – 336 s.

Автор жайлы мәлімет:

Күркебаев Кенжетай Құрманбайұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Күркебаев Кенжетай Курманбайұлы – кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Kurkebaev Kenzhetai Kurmanbaiuly – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.